

**1909 թ. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ
(ՀԱՄԱՌՈՏ ԳԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ)**

Վարուժան Պողոսյան

1909 թ. գարնանը Կիլիկիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները¹ Հայոց ցեղասպանության գործընթացի (1894-1922) բաղկացուցիչ մասն են: Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտողներն անհամեմատ նվազ ուշադրություն են դարձրել այս կարևոր իրադարձության պատմությանը, հավանաբար, այն պատճառով, որ այն չեն դիտել իբրև ցեղասպանության անբակտելի օղակներից մեկը: Կիլիկյան կոտորածները մտահոգացել, կազմակերպել և իրականացրել է 1908 թ. հեղափոխության արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած քաղաքական նոր ուժերի՝ երիտթուրքերի վարչակարգը, սակայն, դրանց իրականացմանն անմաս չեն մնացել նաև իր մայրամուտն ապրող համիդյան վարչակարգի ներկայացուցիչները, մասնավորապես տեղական օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

Կիլիկյան կոտորածների պատմությունն ի սկզբանե առ այսօր, շատ ավելի մանրակրկիտ է ուսումնասիրվել Ֆրանսիայում, քան որևէ այլ երկրում: Դրանց պատմությանը նվիրված առաջին ուսումնասիրությունները պատկանում են դեռևս իրադարձության ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների և մտավորականների գրչին: 1910-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս ընծայված պատմագիտական գրականությունը հարկ է բաժանել երեք հիմնական խմբերի՝ փաստագրական բնույթի հրատարակությունների, բուն իրադարձության պատմությունը լուսաբանող աշխատությունների և Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված հետազոտությունների, որոնցում այս կամ այն չափով մեկնաբանվել է կիլիկյան կոտորածների պատմությունը:

Առ այսօր իրադարձության պատմությանը նվիրված միակ փաստաթղթերի ժողովածուն լույս է ընծայվել 1911 թ. Ժորժ Բրեզոլ կեղծանվամբ հանդես եկած հայագրի Պետրոս Ազնավուրի աշխատասիրությամբ՝ «Այստեղից թուրքերն են անցել» խորագրով:² Այն ընդգրկում է մեծ մասամբ հայ ականատեսների և գլխավորապես հայ հոգևոր առաջնորդների վկայությունները՝ գեկուցագրեր, նամակներ և այլն, որոնք հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու Կիլիկիայում և հարակից տարածաշրջաններում հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացի վերաբերյալ: Բրեզոլը գետեղել է նաև իրադարձության պատկերը խեղաթյուրող թուրքական փաստաթղթեր:

Հայկական վավերագրերը, որոնց գերակշռող մասում չկան վերլուծություններ, անստորագիր են և նկարագրողական բնույթի են: Դրանց հեղինակները սահմանափակվում են հիմնականում ընդհանուր բնույթի դիտողություններով, ինչը վկայում է, որ նրանք ոչ միայն դեռևս չեն ըմբռնել իրադարձության իրական պատճառները, այլև ի վիճակի չեն եղել հստակորեն կողմնորոշվել կոտորածների կազմակերպիչների ինքնության բացահայտման՝ ժամանակակիցների համար դեռևս խրթին հարցում, քանզի դրանք հաջորդել են

1 Չոհերի թվաքանակի շուրջ պատմաբանները հայտնել են իրարամերձ կարծիքներ: Ընդհանուր առմամբ նրանք կարծում են, որ զոհված հայերի թիվը տատանվում է 25.000-ից 30.000-ի միջև (տե՛ս, օրինակ, Dadrian V., Histoire du génocide arménien. Conflits nationaux des Balkans au Caucase, Paris, 1996, p. 305; Kévorkian R.H., Le génocide des Arméniens, Paris, 2006, p. 100): Փոքր-ինչ այլ է ակադեմիկոս Հ. Սիմոնյանի մոտեցումը. ըստ նրա հաշվարկների՝ զոհերի թիվը հասնում է 40.000-ի: Տե՛ս Սիմոնյան Հ., Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Եր., 2009, էջ 206:

2 Brézol G., Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909, Paris, 1911.

1909 թ. մայիսի 31-ի սուլթանական հեղաշրջմանը և դրա ճնշմանը երիտթուրքերի կողմից: Նրանք, ըստ էության, բավարարվում են գլխավորապես Ադանայի վիլայեթի կուսակալ Ջևադ բեյի և զինվորական հրամանատար Մուսթաֆա Ռեմզի փաշայի հանցագործ դիրքորոշման դատապարտմամբ:

Ընդհանուր առմամբ, հայ ականատեսների մոտեցմանը բնորոշ է Կիլիկիայում սանձագերծված հայկական կոտորածների շաղկապումը սուլթանական հեղաշրջմանը: Նրանց մեկնաբանությունների համար խորհրդանշական են վավերագրերից մեկի հեղինակի խորհրդածությունները, որոնցից կարելի է կռահել, որ միայն Աբդուլ Համիդն էր իրավասու լուծում տալ պետության առջև ծառայած խնդիրներին, ուստի կոտորածների պատասխանատվությունը հարկ է վերագրել միայն սուլթանին:

Հայ ժամանակակիցների, այդ թվում՝ հոգևոր առաջնորդների, շրջանում միանգամայն ակնհայտ է 1908 թ. հեղափոխության արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իշխանության ղեկը ստանձնած երիտթուրք պարագլուխներին հայկական կոտորածների պատասխանատվությունից զերծ պահելու միտումը, ինչը հետևանք է նրանց մոտ արմատացած այն թյուր մտայնության, թե իբր 1908 թ. հեղափոխությունից հետո վերջիններս հետամուտ են եղել 1908 թ. վերահաստատված՝ 1876 թ. սահմանադրությամբ հռչակված դրույթների կենսագործմանը: Ուստի հայ հոգևոր գործիչները կոտորածների իրականացումը պայմանավորում են միայն մարտի 31-ին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած սուլթանական հեղաշրջմամբ և միաժամանակ շրջանցում երիտթուրքերի ղեկավար դերը: Չի բացառվում, որ երիտթուրք պարագլուխներին հղած փաստաթղթերում նրանք կիլիկիահայության բնաջնջման պատասխանատվությունը բարդել են միայն համիդյան վարչակարգի վրա գուցեև գիտակցաբար, քանզի գերադասել են ձեռնպահ մնալ իշխանության եկած քաղաքական նոր ուժերի հասցեին բացահայտ քննադատական խոսքեր ուղղելուց՝ նրանց հակահայկական տրամադրվածությունն ավելի չբորբոքելու մտադրությամբ:

Մանրամասները, որ հայ հոգևորականները, ելնելով իրենց աշխարհայացքից, կիլիկյան կոտորածների պատճառները վերլուծել են սահմանափակ կտրվածքով, ուշադրությունը կենտրոնացնելով մահմեդականներին և քրիստոնյաներին զանազանող կրոնական առճակատման վրա, ինչը բացահայտ շեղում է պատմական իրականությունից: Այնուամենայնիվ, նրանց հաջողվել է մեկնաբանել կոտորածներին առնչվող մի շարք էական հիմնախնդիրներ: Հատկանշական է, որ նրանց գրագրություններում բազմիցս ընդգծվում է և հիմնավորվում ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի, հիմնական բնորոշիչներից մեկի՝ կիլիկիահայության բնաջնջման պարագայում կանխամտածվածության ամկայությունը (մահմեդականներին զենք տրամադրելը և այլն):

Հարկ է ընդգծել, որ Ադանայի կաթոլիկ հայերի հոգևոր առաջնորդ Հակոբ եպիսկոպոս Թերզյանը բացառում է հայերի՝ կոտորածների սանձագերծմանը պատճառ դառնալու հավանականությունը, ինչը խիստ կարևոր է, քանզի դրանով նա հուժկու հակահարված է հասցնում ոչ միայն իր ժամանակակից թուրք պաշտոնյաների, այլև հետագա տասնամյակներում կիլիկյան կոտորածների պատմության աղավաղմանը միտված՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությունը նենգափոխող տարբեր հեղինակների առաջադրած ստահող մեկնաբանություններին:

Կիլիկյան կոտորածների առնչությամբ նշենք, որ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ժողովածուում գետեղված օսմանյան պաշտոնյաների գրագրությունները: Դեռևս Ջևադ բեյը կոտորածները լկտիաբար մեկնաբանելով սուկ իբրև «հուզումներ», դրանց պատասխանատու է համարում մի քանի հայ ֆիդայիների: Ըստ նրա՝ Ադանայում պաշտպանության տակ են գտնվել ոչ միայն օսմանահպատակների թաղամասերը, այլև եվրոպացիներին պատկանող հաստատությունները, ինչը բացարձակապես չի համապատաս-

խանում իրականությանը: Արդարացնելու համար օսմանյան բանակի միջամտությունը կոտորածների երկրորդ փուլին՝ նա դեռևս դրանց սանձազերծման առաջին օրերին իրավիճակը կարգավորելու միակ հնարավոր միջոցը համարում է բացառապես զինված ուժերի միջամտությունը:

Հետաքրքրական է նշել, որ երիտթուրքերի իշխանության վերահաստատումից հետո միայն, ի տարբերություն նախորդ հաղորդագրությունների, Ջևադ բեյն առաջին անգամ օգտագործում է «կոտորածներ» բառը, ինչը պատահականության արդյունք չէ: Կոտորածների պատճառները, սակայն, նա մեկնաբանում է այն «անիրագրելիության» որում գտնվում էին մահմեդականներն ու քրիստոնյաները (ինչը, ըստ նրա, պայմանավորված է եղել բռնակալական դարաշրջանով), ինչպես նաև տարբեր ժողովուրդների՝ միևնույն տարածաշրջանում համախմբման ցանկության բացակայությամբ, համակեցության անբավարար ձգտումով: Այնուհանդերձ, որ սուլթանական վարչակարգի տապալումից հետո Ջևադ բեյն ընդունում է կոտորածների փաստը, սակայն դրանց պատասխանատվությունը բարդում է միայն նախկին վարչակարգի վրա:

Ժողովածուում հրապարակված են նաև տարբեր փաստաթղթեր, որոնք առնչվում են հայերի ինքնապաշտպանությանը, մահմեդականների կողմից հայերին ցույց տրված օգնությանը, արտասահմանյան քաղաքացիների միջամտությանը, ինչպես նաև պաշտոնական զեկուցագրեր, օրինակ՝ իրադարձության հետաքննությունը վարած հանձնաժողովի անդամ, երիտթուրքական կուսակցության անդամագրված հայազգի պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանի զեկուցագրից որոշ հատվածներ: Բրեզովը, ի դեպ, շրջանցել է զեկուցագրի վերջին մասը, որտեղ Պապիկյանը կոտորածների պատասխանատվությունը բացահայտորեն բարդել է երիտթուրքական վարչակարգի վրա: Նման դիրքորոշումը կարելի է մասամբ մեկնաբանել այն հանգամանքով, որ նա, թերևս, հույսեր է կապել կիլիկիահայերի իրավիճակի բարելավման հարցում իշխանության եկած սահմանադրական ուժերի հետ և, հավանաբար, չի ցանկացել նրանց ավելի բորբոքել: Չի բացառվում նաև, որ երիտթուրքերի հանդեպ ակնկալիքներով լի հրատարակիչը գերադասել է սքողել կոտորածներին ունեցած նրանց վճռական դերը՝ գերլարված իրավիճակը լիցքաթափելու մտադրությամբ:

Թեև Բրեզովը ջանքեր է գործադրել իրադարձության համապարփակ պատկերը ներկայացնելու ուղղությամբ, այդուհանդերձ, նրա ուշադրությունից վրիպել են մի շարք կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են, մասնավորապես, կոտորածների իրական պատճառների, եվրոպական տերությունների քաղաքականության բացահայտումը:

Չնայած այս բացթողումներին, ինչպես նաև որոշ հիմնահարցերի շուրջ, այդ թվում՝ խիստ էական (կոտորածների պատճառների լուսաբանման, պատասխանատուների դիմագերծման), հայկական փաստաթղթերի հեղինակների՝ ընդգծված միակողմանի մեկնաբանություններին, Բրեզովի հրատարակած ժողովածուի նշանակությունը մեծ է: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ այն առ այսօր 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների պատմությանը նվիրված միակ փաստագրական հրատարակությունն է, որը ժամանակակիցներին, ինչպես նաև հետագա սերունդներին, հնարավորություն է ընձեռել տարատեսակ սկզբնաղբյուրների համադրման միջոցով պատկերացում կազմել ոչ միայն Կիլիկիայում և հարակից տարածաշրջաններում ծավալված հայկական կոտորածների, այլև հայազգի գործիչների և օսմանյան ղեկավարների՝ իրադարձությանը տված իրարամերժ մեկնաբանությունների մասին: Ըստ այդմ՝ Բրեզովի ժողովածուն մինչ օրս պահպանում է իր գիտական և ճանաչողական նշանակությունը:

Կիլիկյան կոտորածների պատմությանը Ֆրանսիայում անդրադարձել են իրադարձության սակավաթիվ ժամանակակիցներ՝ Ա. Ադոսիդեսը, Ժ. դ'Անգեն և Ժ. Վեսին, որոնց

աշխատանքները պատմագիտականից զատ ունեն նաև աղբյուրագիտական նշանակություն:³

Նրանց թվում բազմազան հիմնախնդիրների ընդգրկման առումով առավել հետաքրքիր է Ա. Ադոսիդեսի աշխատությունը: Նա հերքում է օսմանյան պաշտոնյաների առաջադրած՝ հայկական խռովության կեղծ վարկածը, կոտորածների պատասխանատվությունը հայերի վրա բարդելու հերյուրանքը, շեշտում կոտորածների հակահայկական միտվածությունը, հայ տղամարդկանց հանդեպ դրսևորված առանձնահատուկ դժնի վերաբերմունքը: Ադոսիդեսի արժանիքներից նշենք նաև հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասների քննարկումը, կիլիկիահայության բնաջնջման պարագայում կանխամտածվածության առկայության փաստումը, ինչպես նաև օսմանյան իշխանությունների թողտվության և նրանց ղեկավար դերի բացահայտումը տարածաշրջանի տարբեր վայրերում ծավալված կոտորածները նախապատրաստելու գործում:

Ավելորդ չենք համարում պարզաբանել, որ Ադոսիդեսը կիլիկյան կոտորածների կանխամտածվածության և նախապատրաստվածության շուրջ առաջադրում է անհարիր մեկնաբանություններ: Փաստելով, որ «իշխանությունների մի մասը նախապես տեղյակ է եղել ծրագրված կոտորածներին», նա, այնուամենայնիվ, գերադասում է այս հարցը թողնել «օդում կախված», քանզի կոտորածների սանձազերծման համար վերստին էական է համարում սոսկ «կայծի» բռնկումը: Ուստի կիլիկյան կոտորածների իրականացումը կանխամտածվածության հիման վրա, Ադոսիդեսը, ըստ էության, ըմբռնում է խիստ սահմանափակ կտրվածքով և այն քննարկում հայերի և թուրքերի դավանանքների զանազանությամբ պայմանավորված՝ մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև առկա հակամարտության հարթության վրա:

Ինչ վերաբերում է կիլիկյան կոտորածների իրական պատճառների լուսաբանմանը, ապա նրա մեկնաբանությունները սպառիչ չեն: Նախ նա երբեմն իրադարձության պատճառները շփոթում է շարժառիթների, օրինակ՝ հայերի անզգույշ պահվածքի հետ, բացի այդ, ըստ իր հայեցակարգի, դրանց թվում մեծ նշանակություն է հատկացնում կրոնական զանազանությանը, որը, անտարակույս, չի կարելի դասել պատճառների շարքը:

Օսմանյան տարբեր՝ համիդյան և երիտթուրքական վարչակարգերի՝ 1909 թ. Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածների խնդրում կրած պատասխանատվության հարցի շուրջ ևս հեղինակը, ինչպես և նրա ժամանակակիցների գերակշռող մասը, չի ունեցել հստակ դիրքորոշում: Նախ փաստերով նա բացահայտում է երիտթուրքերի չարագուշակ դերը կոտորածների իրականացման հարցում. «Այս վարչակարգը, որից նրանք (հայերը – Վ. Պ.) ակնկալում էին իրենց փրկությունը, դարձավ... նրանց սարսափելի ողբերգության թե՛ պատճառը և թե՛ առիթը»: Հեղինակի այս եզրահանգումը միանգամայն ընդունելի է: Միաժամանակ, սակայն, մեկ այլ առիթով նա նշում է. «Կիլիկիայի հողքոստը, անտարակույս, երիտթուրքերի գործը չէ: Այս հրեշավոր հանցափորձի պատասխանատվությունն ամբողջությամբ բարդվում է հետադիմության և համիդյան վարչակարգի վրա»:

Այսպիսով, միանգամայն ակնհայտ է, որ Ադոսիդեսը խարխափում է զանազան հակատությունների մեջ: Անկախ երիտթուրքերի դերի բացահայտման առնչությամբ առաջադրած անհարիր մեկնաբանություններին՝ նա, բազմիցս շեշտելով 1909 թ. ողբերգության սանձազերծման և իրականացման գործում օսմանյան իշխանությունների, այդ թվում՝ տեղական պաշտոնյաների դերը, անուղղակիորեն հավաստում է իրադարձության՝ պետա-

3 Adossidès A., Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910 ; d'Annezay J., Au pays des massacres, saignée arménienne de 1909, Paris, 1910 ; Vayssié G., Les vèpres ciliciennes // « La Revue » (Ancienne « Revue des revues »), 1er novembre 1909, N 21.

կան քաղաքականության մակարդակով ծրագրված լինելու հանգամանքը, սակայն նրա հիմնական հետևությունների մի մասը, ի վերջո, անհարիր է այս իրատեսական հավաստմանը:

Դ՛Անգեն բազմաթիվ համոզիչ փաստերով ապացուցել է 1909 թ. հայկական կոտորածների իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով՝ Կոստանդնուպոլսից ստացված կարգադրության և կանխամտածվածության հիման վրա, ինչպես նաև տեղական բարձրաստիճան պաշտոնյաների գործուն անցակցությամբ: Այդուհանդերձ, հեղինակին չի հաջողվել անհրաժեշտ պարզություն մտցնել կիլիկիահայության բնաջնջման պատճառների բացահայտման կապակցությամբ: Այս հարցում դ՛Անգենի մեկնաբանությունները ևս խիստ թերի են, քանզի ուշադրությունը գրեթե ամբողջությամբ բևեռում է երկրորդական բնույթի այնպիսի մի հանգամանքի վրա, ինչպիսին է քրիստոնյաների և հատկապես հայերի նկատմամբ մահմեդականների տածած ատելությունը:

Ըստ էության, հեղինակը հիմնավորապես բացահայտում է 1909 թ. կոտորածների սոսկ շարժառիթը՝ կապված 1908 թ. հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերի շռայլած խոստումների արդյունքում հայերին համակած ոգևորության հետ, սակայն, ինչը խիստ կարևոր է, միաժամանակ իրավամբ մատնանշում է, որ 1908 թ.՝ 1876 թ. սահմանադրության վերահաստատմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում, Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբյանի գործունեության մեջ «հնարավոր չէ գտնել ո՛չ սահմանադրությանը դավաճանելու և ո՛չ իրական դավադրության հետք», ինչը բազմիցս դարձել է շահարկումների առարկա թե՛ թուրք ժամանակակիցների և թե՛ հետագայում պատմության կեղծարարների կողմից, որոնք ջանք ու եռանդ չեն խնայել՝ անիրավացիորեն նրա վրա բարդելու կոտորածների սանձազերծման պատասխանատվությունը:

Ի վերջո, դ՛Անգեն իբրև կոտորածների «իրական պատճառ» առանձնացնում է այս «խեղճ ժողովրդի» հանդեպ Աբդուլ Համիդ II-ի տածած ատելությունը: Այնուհայտ է, որ նա բացարձակապես չի կողմնորոշվել 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած քաղաքական բարդ տեղաշարժերում, ինչը պատճառ է դարձել կիլիկիահայության ողբերգության մեկնաբանության հարցում իրականությանը չհամապատասխանող այս անընդունելի հետևությանը հանգելու համար: Ելնելով հեղինակի շարադրանքից՝ իրավասու ենք հավաստել, որ ըստ նրա հայեցակարգի՝ հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերը պետության ղեկավարմանը որևէ մասնակցություն չեն ունեցել, իսկ իշխանությունը երկրում միահեծանորեն շարունակել է տնօրինել Աբդուլ Համիդը: Այս պայմաններում օրինաչափ է, որ 1909 թ. կոտորածների կազմակերպման պատասխանատվությունը նա բարդում է բացառապես սուլթանի վրա՝ դրանից ամբողջությամբ զերծ պահելով իրական իշխանության զսպանակներն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած երիտթուրք պարագլուխներին: Ուստի կիլիկիահայության կոտորածները դ՛Անգեն անքակտելիորեն շաղկապում է միմիայն դիքերը զիջող իշխանությունը պահպանելու անաստելի ցանկությամբ համակված սուլթանի մտահղացած «սատանայական» ծրագրին: Այսպիսով, դ՛Անգեն 1909 թ. հայկական կոտորածները հանիրավի մեկնաբանում է իբրև միայն Աբդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ իրականացված իրադարձություն, որը, նրա կարծիքով, ընդամենն առաջադիմական քաղաքական ուժերի՝ երիտթուրքերի դեմ սուլթանի վարած հետադիմական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն էր: Նույնքան անընդունելի են նաև նրա՝ հայերի բնաջնջումը կասեցնելու գործընթացին երիտթուրքերի ունեցած կարծեցյալ մասնակցությանն առնչվող մտորումները, ըստ որոնց՝ նոր գաղափարներին տուրք տված զինվորական իշխանությունները և երիտթուրքական «հզոր կուսակցությունը» կարողացել են ժամանակին թափանցել սուլթանի հանցագործ ծրագրերի էության մեջ և դիմակայել դրանց:

Ժ. Վեսիեի հողվածը հիմնված է սուկ կոտորածների՝ Եգիպտոսում, Սիրիայում և Կիպրոսում հանգրվանած հայ, ինչպես նաև թուրք և եվրոպացի ականատեսների վկայությունների վրա: Ի տարբերություն նախորդ հեղինակների՝ նա, ըստ էության, վերաշարադրում է իր գրուցակիցների վկայությունները: Հայ գաղթականները և թուրք ժամանակակիցները 1909 թ. կիլիկիահայության ոչնչացման գործընթացը մեկնաբանում են վերը նշված անհարիր մտացունցների շրջանակներում: Նրանց թվում ավելի հետաքրքիր են եվրոպացիների վկայությունները, որոնք բացահայտում են օսմանյան տեղական պաշտոնյաների, մասնավորապես, Ջևադ բեյի և Ռեմզի փաշայի գիտակցաբար որդեգրած՝ կիլիկիահայերի շրջանում նկատելի խմորումների ծավալմանը նպաստող և վերջիններիս համար կործանարար հետևանքների հանգեցրած խորամանկ մարտավարությունը, նրանց փութեռանդ մասնակցությունը կոտորածներին, ինչպես նաև սուլթանական կենտրոնական վարչակարգի դեկավար դերը դրանց կազմակերպման գործում: Սակայն կազմակերպիչների մերկացման խնդրում նրանք ևս, ինչպես դ'Անգեն, հանիրավի պատասխանատու են համարում միայն Աբդուլ Համիդին:

Հիմնավորապես փաստելով կոտորածների երկրորդ փուլի իրականացման ուղղությամբ իշխանությունների նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք հաջորդել են սուլթանական հեղաշրջման ճնշմանը, նրանք, այդուհանդերձ, շրջանցում են իշխանության դեկն իրենց ձեռքում արդեն միաձուլված կենտրոնացրած երիտթուրքերի պարագլուխների՝ իբրև իրադարձության կազմակերպիչների կրած պատասխանատվությունը: Այսպիսով, ընդունելով, որ կիլիկիահայության բնաջնջման սանձազերծումը տեղի է ունեցել «պաշտոնապես»՝ նրանք, այդուհանդերձ, դրա պատասխանատվությունը բարդում են, ի վերջո, ոչ թե իշխանությունը սուլթանական հեղաշրջման ճնշումից հետո գրաված քաղաքական նոր ուժերի, այլ միայն սուլթանի համախոհների՝ օսմանյան տեղական պաշտոնյաների և «հետադիմության» վրա՝ նկատի ունենալով, հավանաբար, դիրքերը վերջնականապես զիջած սուլթանական վարչակարգի կողմնակիցներին: Ի դեպ, Վեսիեի սակավաթիվ մեկնաբանությունները վկայում են, որ այս հարցում նրա դիրքորոշումն ամբողջությամբ համահունչ է նրա եվրոպացի գրուցակիցների տեսակետներին:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում 1909 թ. Լիոնում անստորագիր լույս է ընծայվել «Ադանայի կոտորածները և մեր միսիոներները: Ականատեսների պատմություն» գրքուկը,⁴ որի հեղինակը միսիոներ է, և ըստ այդմ՝ կոտորածները Կիլիկիայում գերադասում է մեկնաբանել հոգևորականներին խիստ բնորոշ հայեցակարգային դիրքերից, այն է՝ իբրև մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև առկա կրոնական հակամարտությամբ պայմանավորված՝ քրիստոնեության դեմ ուղղված իրադարձություն:

1910-1918 թթ., կիլիկիահայության կոտորածներին հաջորդած տարիներից մինչև երիտթուրքերի իշխանության տապալումը, կիլիկյան կոտորածների պատմությունը ֆրանսիացի պատմաբանները այլևս հավուր պատշաճի չեն ուսումնասիրել: Փոխարենը՝ չխորանալով իրադարձության պատմությանն առնչվող մանրամասների մեջ, նրանք բավարարվել են 1909 թ. կոտորածների՝ ընդհանուր բնույթի գնահատականներով: Ըստ էության, նրանց գերակշիռ մասը, ինչպես և նախորդ հեղինակներն անկարող են եղել բացահայտել թե՛ կոտորածների պատճառները և թե՛ դրանց իրական կազմակերպիչներին՝ երիտթուրքերին:

Պ. Լուին, Ռ. Մուլենը, Ժ. Սամենն և Ի. Գոբլեն կիլիկյան կոտորածները մեկնաբանում են բացառապես հայերի և մահմեդականների դավանանքների զանազանության հենքի վրա:⁵

4 Les massacres d'Adana et nos missionnaires. Récit de témoins, Lyon, 1909.

5 Louis P., Essai sur la Révolution turque // « Mercure de France », 16 mai 1909, N 286, p. 240 ; Moulin R.,

Այլք ջանում են բացահայտել 1909 թ. կոտորածների կազմակերպիչներին. եթե Ա. Սա-րուն, տուրք տալով անհարկի ծայրահեղությունների, դրանց պատասխանատու է համա-րում բացառապես համիդյան վարչակարգը,⁶ ապա կոմս դը Լանդեմոնը և Լյուդովիկոս դը Կոնտանտոնը հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը բարդում են միմիայն երիտթուրքերի վրա, ինչը ևս միակողմանի մոտեցման հետևանք է⁷: Նշված հեղինակների թվում առավել ընդգրկուն մոտեցում է ցուցաբերել Ի. Պոլը՝ 1909 թ. հայկական ջարդերի պատասխանատուների շարքում անուղղակիորեն դասելով թե՛ սուլթանին և թե՛ երիտթուր-քերին:⁸

Առաջին աշխարհամարտի բռնկմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում ֆրանսիացի պատմաբանների գնահատականները կրել են ակնհայտ փոփոխություններ: 1914 թ. հետո հանդես եկած մի շարք հեղինակներ՝ Է. Դումերգը, Ժ. Բրիկոն, Ռ. Պիոնոն, Ա. Բարբին, Ֆ. Մակլերը հարցը քննարկում են կիլիկիահայության ոչնչացման պատասխանատվու-թյունը միայն երիտթուրքերին վերագրելու դիրքերից՝ շրջանցելով նախկին վարչակարգի դերին և մասնակցությանն առնչվող հանգամանքները:⁹ Այս խնդրում հայեցակարգային նման հստակ դիրքորոշման որդեգրումը պայմանավորված է Գերմանիայի և նրա դաշնա-կից Օսմանյան կայսրություն դեմ Ֆրանսիայի՝ պատերազմի մեջ ընդգրկմամբ: Այս իսկ պատճառով ֆրանսիացի հեղինակները շահագրգռություն են դրսևորել նաև այս միջոցով վարկաբեկելու Ֆրանսիայի գլխավոր ախտյանի դաշնակցին:

Նշենք նաև, որ պատերազմյան ժամանակաշրջանում 1909 թ. կոտորածների պատ-մությունը քննարկած հեղինակներից Է. Դումերգը, Ռ. Պիոնոն և Ա. Բարբին կիլիկիահա-յության ոչնչացումը համարում են Հայոց ցեղասպանության գործընթացի բաղկացուցիչ մաս,¹⁰ ինչը մենք համարում ենք նրանց աշխատությունների անժխտելի արժանիքը:¹¹

Միաժամանակ, վերոնշյալ ֆրանսիացի հեղինակներից ոմանց աշխատություններում հիմնավորվում են ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի ժամանակակից մասնագետների առա-ջադրած մի շարք էական հայեցակարգային դրույթների՝ պետական քաղաքականության, կանխամտածվածության առկայությունը, 1909 թ. կիլիկիահայության բնաջնջման պարա-գային միանգամայն բնորոշ լինելու անառարկելի փաստը:

1920-ական թվականների սկզբից ի վեր Ֆրանսիայում մարում է հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ, քանզի 1923 թվականից Թուրքի-այում պետական քաղաքականության մակարդակով Հայոց ցեղասպանության փաստը շրջանցվել է լռությամբ: Այդ իսկ պատճառով արևմտյան կապիտալիստական մեծ տերու-թյունները, ելնելով իրենց ռազմավարական շահերից, շահագրգռություն են հանդես բերել Թուրքիային Խորհրդային Միությանը հակադրելու հարցում և, հետևաբար, թուրքական

Force et faiblesse de la Jeune Turquie, Paris, 1910, p. 26-28 ; Samné G. & Goblet Y.M., La vie politique orien- tale en 1909, Paris, 1910, p. 79.

6 Sarrou A., La Jeune-Turquie et la Révolution, Paris-Nancy, 1912, p. 90.

7 Landemont c[om]te de, L'Europe et la politique orientale, 1878-1912, Paris, 1912, p. 279 ; Contenson L. de, Les réformes en Turquie d'Asie. La question arménienne. La question syrienne. Deuxième édition, Paris, 1913, p. 35.

8 Paul I., La rénovation de l'Empire ottoman. Affaires de Turquie, Paris, 1909 p. 268.

9 Doumergue E., L'Arménie. Les massacres et la question d'Orient. Conférence, études et documents, Paris, 1916, p. 24 ; Bricaud J., L'Arménie qui agonise, Paris, 1916, p. 9 ; Pinon R., La suppression des Arméniens. Méthode allemande-travail turc, Paris, 1916, p. 16 ; Barby H., Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre. Préface de M. Paul Deschanel, Paris, 1917, p. 13 ; Macler F., Autour de l'Arménie, Paris, 1917, p. 286-287.

10 Doumergue E., նշվ. աշխ., 24; Pinon R., նշվ. աշխ., էջ 16; Barby H., նշվ. աշխ., էջ 13:

11 1909-1918 թթ. ֆրանսիացի հեղինակների մասին մանրամասն տե՛ս Պողոսյան Վ., 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Եր., 2009:

կառավարող շրջանակներին հաճոյանալու նպատակով մոռացության են մատնել Հայոց ցեղասպանությունը:¹² Տասնամյակներ շարունակ ստվերում է մնում նաև 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների պատմությունը:

Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունը Ֆրանսիայում կրկին աճում է միայն 1960-ական թվականների կեսից՝ կապված Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի հետ: Ուսումնասիրողներն ուշադրությունը բևեռում են գլխավորապես 1915 թ. Մեծ եղեռնի պատմության հիմնահարցերի վրա: Կիլիկիահայության՝ 1909 թ. կոտորածների պատմության գիտական ուսումնասիրությունը Ֆրանսիայում մինչև XX դարի ավարտը հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դառնում:¹³ Այդուհանդերձ, 1970-ական թվականներից տարբեր պատմաբաններ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, թեկուզև թռուցիկ, արժևորում են նաև 1909 թ. կոտորածների պատմությունը: Ըստ այդմ իմաստ ունի ստորև անդրադառնալ միայն նրանց հայեցակարգային մոտեցումներին:

Ֆրանսիացի անվանի պատմաբան Ի. Տերնոնը 1977 թ. տարակուսում է էական մի հիմնահարցի շուրջ. արդյո՞ք 1909 թ. կոտորածները հարկ է գնահատել իբրև համիդյան վարչակարգի ավանդական քաղաքականության վերջին դրսևորում, թե՞ 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանք:¹⁴ Ավելի ուշ նրա հայացքներն այս հարցում բարեշրջվել են. ոչ հեռավոր անցյալում կիլիկիահայության բնաջնջումը նա բնորոշել է իբրև «ցեղասպանական կոտորած»,¹⁵ որով նկատի ունեի մի «միտում, հայտանիշների ամբողջություն, որոնք հիմք են տալիս երկյուղելու ցեղասպանության իրականացումից»:¹⁶

Տողերիս հեղինակն ի սկզբանե «ցեղասպանական կոտորած» տերմինին գիտական կարևորություն չի տվել, քանզի այն առաջադրած և որդեգրած հեղինակները, անկախ այս կապակցությամբ ամբողջությամբ չհամընկնող մեկնաբանությունների հանգամանքից, ըստ էության, այս կամ այն իրադարձությունը՝ իբրև ցեղասպանություն բնութագրում են՝ ելնելով զոհերի սահմանափակ թվաքանակից, ինչը չի դասվում ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի բնորոշիչների շարքը: Վերանայելով իր մոտեցումը՝ Ի. Տերնոնը վերջերս, փաստորեն, իր տարակուսանքն է հայտնել «ցեղասպանական կոտորած» արտահայտությունն օգտագործելու նպատակահարմարության շուրջ՝ այն անվանելով «խուսափողական» (*dérobade*),¹⁷ և ըստ այդմ 1909 թ. կիլիկյան կոտորածներին տվել է փոքր-ինչ այլ գնահատական. «Ցեղասպանային բնույթ ունեցող բռնությունների շարքում Ադանայի կոտորածները հատում են նոր հարթություն»¹⁸ (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.), այն է՝ դուրս են գալիս սովորական սահմանից:

Կլեր Մուրադյանի հայացքները փոփոխություն են կրել. թեև իր տարբեր աշխատություններում նա 1909 թ. իրադարձությունները բնորոշում է սուկ որպես կոտորած,¹⁹ այ-

12 Margossian N., L'avant et l'après du génocide des Arméniens.— «Գիտության գլոբուս», Եր., 2005, հ. 5, էջ 44-45:

13 Միայն 1999 թ. լույս ընծայվեց այս հարցի պատմությանը նվիրված առաջին մեկնագրությունը. Kévorkian R.H., Les massacres de Cilicie d'avril 1909.— La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français. Volume préparé par Raymond H. Kévorkian, Paris, 1999.

14 Ternon Y., Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977, p. 174.

15 Ternon Y., L'État criminel. Les génocides au XXe siècle, Paris, 1995, p. 183.

16 Նույն տեղում, էջ 235:

17 Stéu Ternon Y., Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse, Paris, 2007, p. 12, 87:

18 Նույն տեղում, էջ 114:

19 Mouradian C., L'Arménie, Paris, 1996. p. 53 (2e éd.: Paris, 2002, p. 56) ; *idem* : La question d'Orient où la sanglante agonie de l'homme malade // « Revue d'histoire de la Shoah ». Le monde juif, N 177-178, janvier-

դուհանդերձ, Ա. Դաստակյանի հետ մեկտեղ հրատարակած գիտահանրամատչելի գրքով կում դրանք դիտում է իբրև «ցեղասպանական գործընթացի» բաղկացուցիչ մաս, որը սկիզբ է առել 1894-1896 թթ. կոտորածների սանձազերծմամբ:²⁰

Ա. Կրիկորյանը և Ա. Ասուն 1909 թ. կոտորածները բնորոշում են իբրև Հայոց ցեղասպանության նախերգանք:²¹ Ըստ էության, միևնույն դիրքերից են հարցը մեկնաբանում Ա. Տեր-Մինասյանը և Հ. Պետրոսյանը, որոնք կիլիկյան կոտորածները բնութագրում են իբրև 1915 թ. ցեղասպանության նախատիպ:²²

Ի տարբերություն նրանց՝ Ժ.-Պ. Ալենը և Ռ. Գևորգյանը սահմանափակվում են իրադարձությունը սուկ իբրև կոտորածներ բնորոշելով:²³ Ռ. Գևորգյանի կարծիքով՝ «հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը... մտահղացվել է իբրև թուրքական ազգային պետության կառուցման անհրաժեշտ նախապայման»,²⁴ ուստի Հայոց ցեղասպանությունը նա պարփակում է 1915-1916 թթ. սահմաններում: 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների պատասխանատվությունը նա բարդում է երիտթուրքերի վրա՝ միաժամանակ ի դերև բերելով սուլթանական վարչակարգի ներկայացուցիչների դերը, ինչը վկայում է այս խիստ էական խնդրում նրա ցուցաբերած ընդգրկում և միանգամայն ընդունելի մոտեցման մասին: Ժ.-Մ. Կարգուն ևս իրադարձությունը բնորոշում է իբրև կոտորած, սակայն, ի տարբերություն Ռ. Գևորգյանի, կիլիկյան կոտորածների պատասխանատու է համարում թուրքերին ընդհանրապես, առանց մանրամասնելու, թե քաղաքական ինչ ուժերի մասին է խոսքը:²⁵

1890-ական թվականներին սկզբնավորված Հայոց ցեղասպանության փաստը ժխտող ուղղության դրոշակակիրը Ֆրանսիայում XX դարի վերջին քառորդում Պ. Ա. Մոզերն է, որը 1909 թ. կոտորածների հիմնախնդիրները լուսաբանում է իր թուրք և այլազգի նախորդների դիրքորոշմանը համահունչ՝ սուկ կարծեցյալ հայկական ապստամբության ճնշման անհրաժեշտության հակազիտական հարթության վրա՝²⁶ չառաջադրելով, ի դեպ, որևէ նոր կամ ինքնատիպ մեկնաբանություն:

Կիլիկյան կոտորածների պատմության մասին հպանցիկ հիշատակում է ժխտողական ուղղությանը քողարկված ձևով տուրք տվող հայտնի թուրքագետ Ֆ. Ժորժետնը: Ի տարբերություն Մոզերի՝ նա փաստում է 1909 թ. մարտի 31-ի հեղաշրջման հետևանքով զավաճներում տեղի ունեցած «արյունալի խռովությունները», ինչպես նաև հայկական կոտորածները (ի դեպ, միայն Ադանայում): Էականը, սակայն, կոտորածների աշխարհագրական շրջանակների սահմանափակումը չէ: Հեղինակի խորամանկ մարտավարության իմաստը հանգում է, ի վերջո, կիլիկիահայության կոտորածների պատասխանատուների բացահայտման շրջանցմանը: Ժորժետնը ոչ միայն չի հիշատակում երիտթուրքերի՝ իբրև կոտորածների կազմակերպիչների և ղեկավարների դերի մասին, այլև, ըստ էության, նույնիսկ Աբդուլ Համիդին անվարան զերծ է պահում Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած իրադարձությունների, այդ թվում՝ Կոստանդնուպոլսում իրականացված պետական

août 2003. Ailleurs, hier, autrement : connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens, p. 81.

20 Dastakian A., Mouradian C., 100 réponses sur ... Le génocide des Arméniens, Clamecy, 2005, p. 13.

21 Krikorian A., Dictionnaire de la Cause arménienne, Créteil, 2002, p. 15, 22 ; Asso A., Le cantique des larmes. Arménie, 1915. Paroles des rescapés du génocide, Paris, 2005, p. 27.

22 Ter-Minassian A., 1918-1920, La République d'Arménie, 2006, p. 12 ; Bedrossian H.G., Préface // Duckett Ferriman F.Z., Les Jeunes-Turcs et la vérité sur l'Holocauste d'Adana en Asie Mineure en avril 1909, Chamigny, 2008, p. 8.

23 Alem J.-P., L'Arménie, Paris, 1959, p. 54 ; Kévorkian R.H., Le génocide des Arméniens, p. 10.

24 Kévorkian R.H., Le génocide des Arméniens, p. 9.

25 Carzou J.-M., Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 1975, p. 93, 95.

26 Moser P.A., Arméniens, où est la réalité ? Saint-Aquilin-de-Pacy, 1980, p. 58-61.

հեղաշրջման անհաջող փորձի պատասխանատվությունից, ինչը միանգամայն բնորոշ է օսմանյան գահակալին առհասարակ բարեհաճ լույսի ներքո ներկայացնելու՝ զիտակցաբար որդեգրած նրա հայեցակարգին: Արդյունքում՝ Ժորժեռնոն անուղղակիորեն ժխտում է «բազում հազարավոր հայերի կոտորածների» իրականացումը Կիլիկիայում պետական քաղաքականության մակարդակով:²⁷

Փոխարենը՝ ժխտողական ուղղությանը հարող այլ պատմաբաններ գերադասում են իրադարձության մասին պահպանել լռություն:²⁸ Թեպետ գործադրած ջանքերին՝ նրանց աշխատանքները չունեն լուրջ տեսակարար կշիռ:

Մեր ուրվագծած, անկասկած, խիստ համառոտ ետնախորքի վրա, այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ ֆրանսիացի ժամանակակից պատմաբանները 1909 թ. կիլիկյան կոտորածները չեն համարում իրեն Հայոց ցեղասպանության գործընթացի բաղկացուցիչ մաս, ինչը պայմանավորված է իրադարձության պատմության հանդեպ նրանց որդեգրած հայեցակարգային մոտեցմամբ, ըստ որի ցեղասպանությունն իրականացվել է 1915-1916 թթ.՝ երիտթուրքերի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախոսության հիման վրա, ինչը մեր կողմից անընդունելի է:

Անփոփեմք. 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների պատմությունը Ֆրանսիայում, ինչպես և Հայոց ցեղասպանության ժամանակակից պատմագրության մեջ ընդհանրապես, շարունակում է մնալ իրադարձության պատմության խորթ զավակը:

Varuzhan Poghosyan

The 1909 massacres of Cilicia in the French historiography (brief observations)

Summary

This article refers to the elucidation of the 1909 massacres of Cilicia in French historiography. The author divides the French historiographical literature into three main groups: documentary publications, works elucidating the history of the main event and researches dedicated to the history of the Ottoman Empire where the history of the massacres of Cilicia was interpreted to some extent. The author concludes that the history of the 1909 massacres of the Armenians in Cilicia, in general, remains the step-child of the history in France as well as in the modern historiography of the Armenian Genocide.

27 Geogon F., Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909), Paris, 2003, p. 420. Նույն մոտեցումն է նա ցուցաբերել նաև դեռևս 1989 թ. Ռ. Մանտրանի խմբագրությամբ լույս ընծայված Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված ժողովածուում. Dumont P. et Geogon F., La mort d'un empire (1908-1923).– Histoire de l'Empire ottoman. Sous la direction de R. Mantran, Paris, 1989, p. 583.

28 Տե՛ս օրինակ՝ Mantran R., Histoire de la Turquie, Paris, 1952 ; Garnier J.-P., La fin de l'Empire ottoman du Sultan Rouge à Mustafa Kemal, [Paris], 1973.